

Tomáš Butta

NÁBOŽENSKÉ VYUČOVÁNÍ V ČESKÉ REFORMACI

**Příspěvek k dějinám a funkci
katechismu**

Praha 2016

Náboženské vyučování v české reformaci

Příspěvek k dějinám a funkci katechismu

ThDr. Tomáš Butta, Th.D.

Lektorovali: Prof. ThDr. Ján Liguš, Ph.D., Prof. ThDr. Zdeněk Sázava

Sazba a obálka: Ing. Pavel Blažek, jpb

Technická a jazyková spolupráce: Mgr. Marie Jandová, Th.D.

Korektury: Mgr. Jana Krajčíříková

Tisk: Josef Sedláček Sprint Servis

Počet stran: 144

Vydání první

Praha 2016

Vydáno vlastním nákladem

Copyright © Tomáš Butta, 2016

ISBN 978-80-7000-122-6

OBSAH

1. Úvod	5
2. Katechismové prvky v Bibli	9
2.1 Vyznání víry jako základ starozákonní katecheze	9
2.2 Didaktické metody a katechismové formy ve Starém zákoně	12
2.3 Novozákonní katecheze a její charakteristické znaky	16
2.4 Geneze pojmu katechismus	19
2.5 Pokus o rekonstrukci prvokřesťanského katechismu	22
2.6 Etické a liturgické prvky v novozákonní katechezi	24
2.7 Exegeze Židům 5,11-6,2	27
3.–5. Katechismus jako základ výchovy a vyučování v české reformaci	35
3. Hlavní představitelé a historický kontext	35
3.1 Návaznost na středověkou katechezi	35
3.2 Mistr Jan Hus	39
3.3 Lukáš Pražský	50
3.4 Martin Luther	54
3.5 Heidelberský katechismus	59
3.6 Katechismová pluralita v předbělohorských Čechách	60
3.7 Jan Amos Komenský	64
4. Teologická struktura a obsah katechismů	73
5. Funkce katechismu ve sborové, rodinné a školní výchově	85
5.1 Sbor	85
5.2 Rodina	96
5.3 Škola	104
6. Aktuálnost katechismu	117
7. Závěr	125
Resumé	127
Z pramenů a literatury	130
Seznam použitých zkratk	137
Rejstřík jmen	138
Rejstřík pojmů	140

Předmluva.

Atechy-
sinus, aneb
Summow-
ni, obecné a
starodávní
Včení Kře-
stanské/ge-
stít toto; Deset Božích Přikáza-
ní/ Dvanácte Artykulů Wíry/
Modlitba od Pána Krýsta wy-
daná/ a Smysl o služebnostech

1. ÚVOD

Téma této předkládané práce z oboru praktické teologie je „Náboženské vyučování v české reformaci“. Proč jsem se zaměřil právě na toto téma vztahující se k dějinám katechetiky? Jednou z motivací je můj dlouhodobý zájem o křesťanské vyučování ve sboru a také ve školách. Jako farář jsem si při konání katecheze a vyučování náboženství uvědomoval nezbytnost prohloubení teoretického promýšlení zásadních otázek týkajících se katechetiky. Tento obor, ve kterém se setkává teologie a pedagogika, byl do roku 1989 záměrně potlačován. Nové možnosti pro dialog a spolupráci těchto oborů se otevřely po roce 1990.

Druhým důvodem, proč jsem se začal zabývat tímto tématem, je můj trvalý zájem o období české reformace. S vděčnou úctou myslím na prof. A. Molnára, teologa a církevního historika (1923–1990), jehož četné práce jsou přínosem pro studium dějin katechetiky a pedagogiky, zejména Jednoty bratrské a J. A. Komenského.

Proč se dnes zabývat otázkou katechismu? Není to archaické téma, které postrádá pro přítomnou výchovnou a učitelskou činnost v Církvi československé husitské aktuálnost? Domnívám se, že je tomu právě naopak, a touto svou prací se pokouším toto tvrzení doložit. Pohled do doby reformace nám umožňuje poznávat, že tehdy měl ve výchově a výuce význačné místo katechismus, jak to vyjádřil prof. Josef Smolík: „*Východiskem reformační katecheze byl katechismus, nikoli Písmo samo.*“¹ Úkolem této práce je zkoumat oprávněnost této téze s hlavním zřetelem na prostředí české reformace.

S daným tématem se vynořují tyto otázky: Jaká je geneze křesťanského katechismu? Nalezneme již ve Starém a Novém zákoně katechismové formy a metody? Jak navazovala reformace v případech vyzdvižení katechismu na předcházející církevní praxi? Jaké funkce plnil katechismus v reformaci? Jakými obsahovými proměnami katechismus procházel a co tvoří jeho stálé jádro? Vycházejí reformační katechismy z obecně křesťanského nebo spíše konfesijního hlediska? Jak je možné, že katechismus, který byl tak významným nástrojem v reformaci, je v současnosti spojován spíše s Římskokatolickou církví než s církvemi, které se

¹ SMOLÍK J., *Závazek křtu*. Kalich Praha 1974, s. 19.

k odkazu reformace hlásí? Je dnes možná recepce a aplikace reformační katechetiky v Církvi československé husitské? A jsou ještě mnohé další otázky, které se objevovaly při studiu pramenů a literatury k danému tématu.

Po úvodu v části filologicko-exegetické budu zkoumat katechismové prvky v Bibli, a to ve Starém i Novém zákoně. Tato část je částí přípravou. Jde v ní o hledání východiska starozákonní i novozákonní katecheze, o poznávání didaktických metod a katechismových forem. Exegetický rozbor bude zaměřen na 6. kapitolu knihy Deuteronomium a jiná starozákonní místa. V Novém zákoně jsou exegeticky zkoumány 2.–15. kapitola knihy Skutky apoštolů a list Židům 5,11–6,2, dokládající postup a obsah katecheze novozákonní církve. Bude sledována i geneze pojmu „katechismus“. Tato kapitola má svou opodstatněnost, neboť základní katechismové části mají svůj původ právě v Bibli a reformace se i ve svých výchovných snahách vyznačovala biblicismem.

Vlastní těžiště práce je obsaženo ve 3. až 5. části, ve kterých se zabývám katechismem jako základem výchovy a vyučování v české reformaci.

Ve třetí části historické a literární bude nejprve podán stručný nástin katecheze ve středověku. Po něm bude uveden přehled katechismové tvorby české reformace s přihlédnutím ke katechismům světové reformace, které v českém prostředí našly uplatnění nebo domácí tvorbu ovlivnily. Zkoumání je zaměřeno na hlavní představitele katechismových spisů – Mistra Jana Husa, Lukáše Pražského, Martina Luthera, J. A. Komenského a další. Bude zmíněn historický kontext vzniku katechismů, naznačena případná diskuse o autorství spisů a především půjde o zdůraznění prvotního zaměření a určení těchto spisů.

Ve čtvrté části bude porovnávána teologická stavebnost jednotlivých nejvýznamnějších katechismů Husových, Lukáše Pražského, M. Luthera, Heideberského a J. A. Komenského. Zde nebude cílem důkladný systematicko-teologický rozbor obsahu katechismů a jejich jednotlivých věroučných výpovědí, ale prokázání spojitosti teologické koncepce a didaktického přístupu.

V páté části půjde o zjištění základních funkcí katechismu, které plnil v české reformaci. Kapitola je rozdělena do tří částí vzhledem k výchovnému prostředí. První oddíl se týká církve (kostel, sbor), druhý rodiny a třetí školství. Při zkoumání funkcí jednotlivých katechismů je

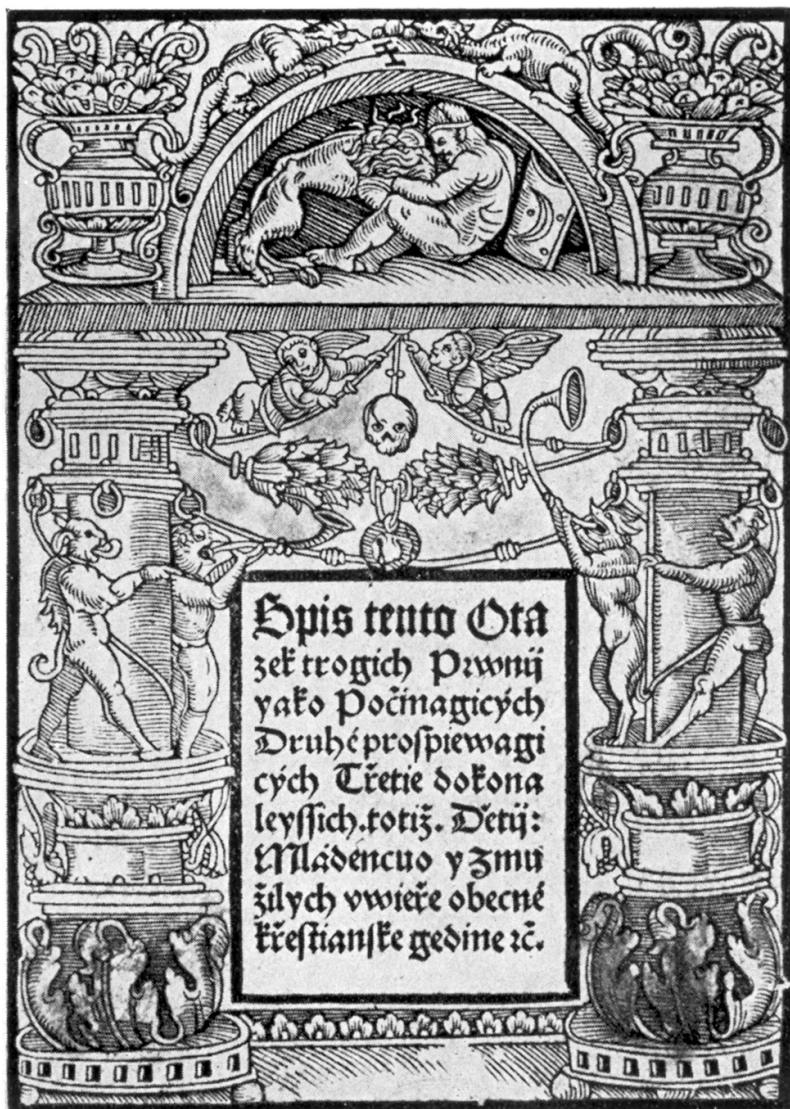
postupováno chronologicky. Toto chronologické řazení není však místy striktně dodržováno, ale je přihlíženo k věcným souvislostem. Na konci těchto tří podkapitol je stručné shrnutí funkcí katechismů, ke kterým jsem dospěl na základě studia pramenného materiálu.

Šestá část je pokusem o dotažení výsledků zkoumání do současného aktuálního rozhovoru o katechismu. Bude poukázáno na ekumenický význam katechismu, naznačena teoretická diskuse a tvorba v Církvi československé husitské i jeho role v českém protestantismu a Římskokatolické církvi.

Cílem této práce je překonat zúžený, podceňující, až negativní pohled na katechismus v Církvi československé husitské. Na základě sondy do dějin české katechetiky je tato práce vedena snahou podat podněty k aktualizaci obsahu, forem a didaktické funkčnosti katechismu v návaznosti na biblická východiska a tradici české reformace. Současně je jejím záměrem přispět do širší diskuse o výchovných a učitelských úkolech křesťanství v naší současnosti.

Děkuji za odborné konzultace prof. ThDr. J. Ligušovi, Ph.D., prof. ThDr. Zdeňku Sázavovi a prof. ThDr. Janu B. Láškovi z Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy, ThDr. Petru Šanderovi a za technickou a jazykovou spolupráci Mgr. Marii Jandové, Th.D. a Mgr. Janě Krajčířkové.

Tomáš Butta

*Spis Otázky trojí Lukáše Pražského navazující
na husitské katechismy*

2. KATECHISMOVÉ PRVKY V BIBLI

2.1 Vyznání víry jako základ starozákonní katecheze

Jestliže sledujeme genezi katechismu v Bibli ve Starém zákoně, docházíme ke zjištění, že výchozím bodem celé starozákonní katechetické činnosti je vyznání víry.² Jádrem víry izraelského lidu a obsahem jeho vyznání³ je zvěst o vyvolení Hospodinem, o vyvedení z Egypta, dovršeném přechodem přes Rákosové moře. Nejstarší podobu izraelského vyznání máme patrně v tzv. „malém dějinném krédu“ v Dt 26,5-9.⁴

Nejstarším a ústředním prvkem židovské liturgie je vyznání víry ŠEMA zaznamenané v 6. kapitole knihy Deuteronomium.⁵ Dt 6,4 jako slavnostní, jednotně uspořádané slovo, patří ve své singulární partii k původní vrstvě knihy Deuteronomium, která byla složena jinak z tak rozmanitých přídavek.⁶

Z katechetického hlediska je významné, že pevnou součástí tohoto základního izraelského vyznání je výzva k vyučování mladých lidí. „*Budeš tato slova vštěpovat svým synům a budeš o nich rozmlouvat, když budeš sedět doma nebo půjdeš cestou, když budeš uléhat nebo vstávat*“ (Dt 6,7). V hebrejském textu je užito verbum Š-N-N, které znamená nabrousit, naostřit, vštěpovat, vštípit v mysl, důrazně nakázat. V Septuagintě je užít řecký termín PROBIBADZEIN, který znamená navésti, vésti kupředu. Ve Vulgátě čteme „*narrabis ea filiis tuis*“. Užité sloveso NARRO znamená vypravovat, podat zprávu, líčit, vykládat, mluvit, povídat. V Bibli kralické je staročeský výraz „opětovati“, který můžeme přeložit

² Srov. DI SANTE C., *Židovská modlitba. K počátkům křesťanské liturgie*. OIKUMENH Praha 1995, s. 55.

³ Ve Starém zákoně bylo vyznávání Hospodinovy jedinečnosti součástí bohoslužby, a to zejména bohoslužby děkovné. Izraelec se hlasitě a veřejně přiznával k Hospodinovu jménu, vyjadřoval vděčnost za Boží milosrdenství, prokázané jemu osobně i celému Izraeli. V hebrejském textu je užíván pojem J-D-H a v Septuagintě HOMOLOGEIN, které znamená říkat totéž, souhlasit, přisvědčit, uznat, potvrdit. V obecné řečtině chybí význam chválit a děkovat, ten se do biblické řečtiny dostal pod vlivem hebrejského výrazu J-D-H (Novotný A., *Biblický slovník*, s. 1254n).

⁴ *Starý zákon – překlad s výkladem*, 2, s. 92; srov. RAD G. von, *Theologie des Alten Testaments*. II. 1960, s. 127nn. Srov. BENEŠ J., *Vyznání víry v pesachové hagadě*. In: Šalom, sborník k počtě Bedřichu Noskovi k sedmdesátým narozeninám. Brno 2012, s. 105–113.

⁵ *Judaismus od A do Z*, Praha 1992, s. 205.

⁶ RAD G. von, *Das 5. Buch Mose – Deuteronomium*. Göttingen 1983, s. 45.

jako opakovat nebo připomínat. Hebrejský termín ve srovnání s řeckým a latinským vyjadřuje zřetelně naléhavost výzvy. Na původní smysl upozornili ve svém výkladu tohoto starozákonního místa kraličtí.⁷

Druhé užití sloveso v hebrejském originále je termín D-B-R, užívaný ve smyslu mluvit navzájem, rozmlouvat spolu. V Septuagintě užitý termín LALEIN znamená mluvit, říkat, sdělovat. Ve Vulgátě čteme „meditaberis“. Latinský výraz „meditatio“ znamená přemýšlení, cvičení. V Bibli kralické je smysl vyjádřen slovesem „mluvit o nich“. Hebrejský termín naznačuje dialogický charakter výuky ve významu „vést rozhovor“. Ve většině překladů je toto místo formulováno jako jednostranné sdělování.

Vedle termínů D-B-R, Š-N-N, J-R-H, B-N-J, S-K-L je nejčastějším hebrejským pojmem, vztahujícím se ve Starém zákoně k činnosti vyučování, L-M-D.⁸ Jeho ekvivalentem v Septuagintě je řecký výraz DIDASKEIN. L-M-D znamená pohánět, kárat, držet v kázni, přivýkat a učit. Do rozsahu vyučovatelské činnosti je zahrnuto vyučování řemeslu, boji, písni a dalším. Tento termín je užíván ve Starém zákoně i v místech, kde se mluví o učení ve spojitosti s Hospodinem a jeho vůlí. Charakteristickým znakem pro starozákonní náboženské vyučování není jen poznání a osvětlení rozumu, ale usměrňování vůle. Vyučování a výchova tvoří ve Starém zákoně⁹ neoddělitelnou jednotu. Zejména hebrejský výraz L-M-D vystihuje nárok na celého člověka.

Hlavním vychovatelem a učitelem celého lidu i jednotlivce je sám Hospodin (Dt 4,1-2; srov. Žd 12,5-11). On je tím, kdo učí člověka již od mladosti (Ž 71,17). Učitelská a výchovná činnost vykonávaná lidmi byla přesto ve starozákonní době velmi důležitá.¹⁰

⁷ Kraličtí upozorňují na původní hebrejský výraz, který znamená zaostřovati, a poznamenávají k tomu: „Jakož nádobí některá a zbroj zaostřována bývá, aby jemná byla, a snadě té věci, k níž nastrojena jest se chystala aneb aby rzí nezašla: takť i přikázání Boží, aby se vši pilností, bedlivostí a k nedbalým i s zuřivostí předkládána byla a tak v jednostejné váze, jako nová, ostrá a skvoucí zůstávala neb ten způsob jest Božího slova, více-li se rozjímá, tím více stkvělejší, mocnější a milejší bývá“ (Výklady Starého zákona Bibli kralické, 1885, s. 115).

⁸ Srov. JENNI E., pojem לָמַד lernen In: *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, München 1985, s. 872–875.

⁹ Srov. PACNER S., HERCÍKOVÁ P. E., MACKERLE A., *Podněty starozákonní literatury pro výchovu a formaci*. Olomouc 2011, s. 25n.

¹⁰ O židovské výchově viz *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des Jüdischen Wissens in vier Bänden*, Berlin 1928, s. 491–498; heslo: „Erziehung“ In: *Enzyklopaedia Judaica*, VI., Berlin 1930, s. 742nn.

Úkolem katecheze byli pověřeni především rodiče.¹¹ Izraelský otec byl povinen vyučovat své syny Božím příkazům (Dt 6,6-7; srov. Dt 11,19; 4,10). Zřejmě se zde myslí na děti¹² obecně, ale nejvíce záleželo na vyučování synů (Dt 6,2.20), neboť muži byli představiteli rodin, nositeli učení a strážci tradic. Syn přejímal po otci vedení domu a vykonával všechny kultické povinnosti. Zvláště prvorozený B'KOR zaujímal přední místo a mladší sourozenci mu byli povinni poslušností. Prvorozený byl zasvěcený Bohu.¹³ Do příkazu rodinné katecheze jsou zahrnuti i vnuci (Dt 4,9; 6,2).

Katechetická činnost probíhala v rámci kultických slavností celého lidu, jak je to patrné z výzvy „Slyš, Izraeli“, která je v knize Deuteronomium stereotypně se opakující formulí (5,1; 9,1; 30,3; 27,9). Pravděpodobně to bylo tradiční zvolání, kterým se ve staré době zahajovalo kultovní shromáždění lidu.¹⁴ Také Žalm 78. je svědectvím o tom, že se didaktická rozprava o izraelských dějinách konala v rámci kultických slavností.¹⁵

Vedle bohoslužebných shromáždění lidu staré smlouvy byla zvláště rodina místem katechetické činnosti, jak je to zcela zřejmé z knihy Deuteronomium. Izraelská rodina měla náboženský charakter. Byly pořádány rodinné kultické slavnosti, kterými bylo narození syna, obřízka, zásnuby, svatby, přivítání hosta a další. Tyto slavnosti byly provázeny přinášením obětí. Vedle toho byly pravidelné výroční slavnosti, při nichž rodina vždy vystupovala jako celek. Nejřednější rodinnou náboženskou slavností byl hod beránka (PESACH). Těchto slavností se účastnily děti a v jejich rámci byly vyučovány.

¹¹ Zvláštní výraz pro rodiče v hebrejském biblickém originálu chybí. Jsou užívány výrazy „otec a matka“. Zmínky o rodičích se nacházejí ve Starém zákoně rozptýleně pod těmito pojmy (heslo: Eltern. In: Bibel-Lexikon, Herausgegeben von D. H. Haag, Tübingen 1968, s. 385).

¹² O výchově dětí v Bibli viz LIGUŠ J.: *Takových je království Boží*. TR 1992, s. 44nn.

¹³ Srov. BIČ M., *Palestina od pravěku ke křesťanství*. Praha 1948, s. 159.

¹⁴ RAD G. von, *Das 5. Buch Mose – Deuteronomium*, s. 45.

¹⁵ Zůstává při tom nejasné, o jakou slavnost a fázi kultu se jedná (Kraus H. J., *Psalmen*.1996, s. 539).

3.–5. KATECHISMUS JAKO ZÁKLAD VÝCHOVY A VYUČOVÁNÍ V ČESKÉ REFORMACI

3. HLAVNÍ PŘEDSTAVITELÉ A HISTORICKÝ KONTEXT

3.1 Návaznost na středověkou katechezi

Mistr Jan Hus (1371–1415) ve svém křesťansko-výchovném úsilí navazoval na patristickou a středověkou katechetickou praxi, proto nyní sledujme ve stručném nárysu její vývoj a obsah.

V patristice se katecheze soustřeďovala především na přípravu ke křtu a na uvedení do tajemství svátosti večeře Páně mystagogickou katechezí nově pokřtěných. Významné katechetické spisy 3. a 4. století Tertulliana, Ambrože, Cyrila Jeruzalémského, Řehoře z Nyssy, Jana Zlatoústého, Theodora z Mopsuestie a Augustina¹¹² zprostředkovávají hojný podklad pro poznání této katecheze. Obsah se týkal učení v podobě vyznání víry a uvedení do křesťanského života. Katecheze se od počátku konala formou ústního vyučování a byla v úzké spojitosti s bohoslužbou. V 8. a 9. století přestával existovat katechumenát a tím i stará forma křesťanského vyučování.¹¹³

¹¹² Augustin rozlišuje přístup katechety k člověku vzdělanému a k člověku prostému. V druhém případě má katecheze obsahovat jen to nejnútnejší. Podle Augustina toto nezbytné tvoří: učení o jednotě Církve, o pokušeních, o způsobu křesťanského života a také zdůraznění posledního soudu (Sv. Augustina Kniha o vyučování katechumenů. Praha 1901; nově vydáno v překladu Marie Kyrálové O náboženském vyučování katechumenů. In: Svatý Augustin. Katechetické spisy. Praha 2005).

¹¹³ AUDINET J., *Katecheze, Katechismus, Katechetik*. In SM, s. 1053.

V karolinské době byl vymezen základní obsah a rozsah katecheze. Tvořilo ji Apoštolské vyznání víry.¹¹⁴ Vedle Kréda též modlitba Páně, Dekalog, nauka o hříších a ctnostech a učení o svátostech. Později byla přiřazena také modlitba Ave Maria.¹¹⁵

Církevní praxi podporovaly vznikající příručky určené kněžím.¹¹⁶ Kromě ústního katechetického vyučování se ve středověku k naučení základních křesťanských pravd užívalo kázání, které mělo didaktický ráz. Kněz předříkával z kazatelny Otčenáš, Dekalog a Krédo a lid je opako-
val.

Tomáš Akvinský (asi 1225–1274) užívá pojem „katechismus“ ve smyslu ústního vyučování.¹¹⁷ Rozlišuje několik jeho způsobů. Podle Tomáše Akvinského katechetické poučování obracející k víře přísluší každému kazateli nebo dokonce také každému věřícímu. Vyučování v základech víry a před přijetím svátosti náleží služebníkům (jáhnům), zejména pak kněžím. Třetí způsob je poučování o křesťanském životě, které konají

¹¹⁴ Apostoliku se nedostalo žádného konziliárního schválení, na rozdíl od Nicejsko-cařihradského a Athanasiova vyznání, která potvrdila usnesení církevních sněmů. Přesto bylo a je křesťany pokládáno za jedno z nejvýznamnějších kréd (Kaňák M., *Apoštolské vyznání v dějinách církve*, s. 34). Katechetické dělení na dvanáct článků podle počtu apoštolů je sice starého data, ale původní struktura je trojiční a vyplývá z křestní formule: „Křtím tě ve jménu Otce, Syna a Ducha svatého.“ Křestní symbol byl svou podstatou příznáním se k živému Bohu, k jedinému ve třech osobách (Ratzinger J., *Malý úvod do Katechismu katolické církve*, s. 25). Ve středověku existovalo i jiné rozdělení Apostolika na čtrnáct článků. Tak je tomu například ve spise Tomáše Irského „De tribus punctis essentialibus Christianae religionis“, který byl krátkým katechismem pro kněze. Sedm článků se vztahuje k lidství Ježíše Krista a sedm k jeho božství. Toto rozdělení se opírá o Zj 1,12–16. Sedm hvězd podle alegorického výkladu se vztahuje na Kristovo božství a sedm sviců na Kristovo lidství (Košák F., *Dějiny české katechetiky*, s. 36). Z literatury k Apoštolskému vyznání víry: MOLNÁR A., *Pohyb teologického myšlení*. Praha 1982, s. 28–34; *Čtyři vyznání*. Praha 1951, s. 27n; SEEBERG A., *Katechismus der Urchristenheit*, s. 271–273; DENZIGER H., *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrenscheidungen*. vyd. P. Hünsermann, 1991, s. 23n; KELLY J. N. D., *Altschristliche Glaubensbekenntnisse*, In: *Geschichte und Theologie*, Göttingen 1972, s. 103–132, 391–425; WIEGEND F., *Das apostolische Symbol im Mittelalter*, Giessen 1904; LIGUŠ J., *Apostolikum v teologii a Bibli*. Bánská Bystrica 1994; POKORNÝ P., *Apoštolské vyznání*, 1994.

¹¹⁵ Jako modlitba se vyskytuje Ave Maria již v liturgii sv. Jakuba z 5. století, v antifonári Řehoře a jinde. Vznikla z versikulů a responzorií, jak se vyskytují od 11. století v malém mariánském oficiu, určeném původně pro mnichy. Teprve od 12. století se všeobecně šíří jako lidová modlitba. Pařížská synoda a po ní ještě další synody nařizují, aby se věřící po Otčenáši modlili také Zdravas a Věřím (Škarka A., *Nejstarší česká duchovní lyrika*, s. 18).

¹¹⁶ Starší německou literaturu k dějinám katechismu uvádí HAVELKA E., *Husitské katechismy*, s. 65, pozn. 6. Z českých prací uvádí: ŠKODA J. K., *Katechetika*. 1874, s. 230–232; KOŠÁK F., *Dějiny české katechetiky*; SÝKORA J., *Katechismus*. In Ottův Naučný slovník XIV., s. 72n.

¹¹⁷ *Spisy sv. Tomáše Akvinského. Theologická summa*. redig. P. E. Soukup, 3, přel. Silvestr Braitto, Olomouc 1937, s. 696.

kmotři. Čtvrtý způsob poučování o hlubokých tajemstvích víry a dokonalosti křesťanského života mají oprávnění konat výhradně biskupové.¹¹⁸

Tomáš Akvinský je také autorem výkladů Kréda, Dekalogu,¹¹⁹ modlitby Páně, Ave Maria a svátostí, které byly ve středověku velmi rozšířeny. Za obsáhlejší výklad zařazuje také stručné shrnutí, jako například ve spise o modlitbě Páně.¹²⁰

V raném středověku nebylo ještě možné mluvit o katechezi pro děti. Vyučováním a výchovou mládeže se ve středověku zabýval současník Mistra Jana Husa, kancléř univerzity a profesor teologie v Paříži Jan Gerson (1363-1429).¹²¹ Za nejvhodnější prostředek christocentricky orientované výchovy dětí považoval zpověď.

Ve svých spisech mluvil o zvláštní knize, která by byla určena pro učení dětí. Myšlenku Gersona chtěla uskutečnit synoda v Toulouse ve Španělsku v roce 1429 a nařídila biskupům, aby takovou příručku vytvořili. Ve školách ve Španělsku se od roku 1330 užívalo knihy od dominikána Guida de Monte Rocherii „Manipulus curatorum“ jako pomůcky pro duchovní správce. Po sto letech byla pak nově přepracována a synodou v Toulouse předepsána jako kniha, podle níž mají být vyučování dospělí i děti.¹²²

Podívejme se nyní na situaci v Čechách před Husovým působením. Misionáři, kteří přicházeli k pohanským předkům, jestliže chtěli křesťanskou nauku úspěšně šířit, museli česky kázat a učit je českým modlitbám. A právě znění základních textů, jakými jsou Otčenáš, Věřím a Desatero, sloužilo za podklad katechezi; nejčastěji se vykládaly a bývaly tématem kázání.

Modlitba Páně se stala sice součástí neproměnlivé mešní části, tzv. Canon missae, ale poněvadž toto evangelní místo (Mt 6,9-13) nebylo obsaženo v žádné perikopě, jež byly sestaveny církví pro jednotlivé dny církevního roku, museli latinští kněží Otčenáš pro lid přeložit a učit jemu. Nejstarší znění staročeského Otčenáše známe z doby poměrně velmi

¹¹⁸ Tamtéž, s. 701.

¹¹⁹ Srov. TOMÁŠ AKVINSKÝ, *Výklad vyznání víry a Desatera*. Olomouc 2011.

¹²⁰ Sv. TOMÁŠ AKVINSKÝ, *Výklad modliteb*, Olomouc 1993.

¹²¹ Jana Gersona pojednání o tom, kterak jest potřebí přiváděti dítky ke Kristu, přel. a úvod napsal J. Rydvan, Praha 1901.

¹²² KOŠÁK F., *Katechismus a řád sv. Dominika*, s. 182.

pozdní v tzv. Opatovickém homiliáři (UK III F 6, fol. 152a). Jde o několik vět, jimiž neznámý český kněz ve 13. století glosoval mezi řádky jedno latinské kázání na modlitbu Páně.¹²³ Teprve o sto let později se objevuje úplný zápis Otčenáše v Životě Krista Pána, zpracovaném asi v polovině 14. století.¹²⁴

Krédo jako základ křesťanské věrouky bylo důležitou součástí křesťanského obřadu vedle abrenunciační formule, jíž se dřívější pohan odříkal ďábla, svých model a pohanských mravů. Nejstarší dochovaný staročeský text Vyznání víry je zaznamenán ve štitenském sborníku z roku 1376 v traktátu O viere a v Milíčovském sborníku modliteb (UK XVII F 30).

Při výuce katechumenů se užívalo Desatero jako pravidla křesťanské etiky a mělo současně charakter zpovědního zrcadla. Z konce 14. století jsou dochovány nejstarší texty Dekalogu v češtině.

Otčenáš, Krédo, Dekalog i Zdravas bývaly také oblíbeným a častým předmětem teologických úvah a výkladů. Z českých literárně významných a časově nejstarších jsou výklady Tomáše ze Štítného (asi 1333–1405) v Knížkách šesterých z roku 1376.¹²⁵ Štítnému byla podnětem k literární činnosti výchova vlastních dětí. Byl středověkým laickým spisovatelem, který překládal latinské spisy. Jeho literární činnost je dokladem toho, že vyučování mládeže spočívalo ve středověku z větší části na rodičích.¹²⁶

Katechismus jako knížka má svůj původ vedle školních příruček také v baptistáři,¹²⁷ zpovědních knížkách¹²⁸ a také lucidáři.¹²⁹ Ještě před reformací existovaly náznaky katechismových pomůcek v různých podobách.

¹²³ ŠKARKA A., *Nejstarší česká duchovní lyrika*, s. 14–15.

¹²⁴ Nejstarší rukopis /UK XVII A 9/ pochází asi z let 1360–1380 a jiný zápis Otčenáše je ve sborníku traktátů Tomáše ze Štítného v tzv. Knížkách šesterých o obecných věcech křesťanských (Škar-ka A., s. 15).

¹²⁵ Vydal K. J. Erben, Praha 1852.

¹²⁶ Srov. VANIŠOVÁ H., *Tomáš ze Štítného jako učitel a vychovatel*. PR 28, 1918, s. 180nn.

¹²⁷ V baptistáři – příručce pro vysluhování svátosti křtu – byly též pokyny pro kněze k vyučování.

¹²⁸ SCHREINER G., *Die Beichtunterweisung am Ende des Mittelalters*. Katech. Blätter, München 1917, s. 452nn.

¹²⁹ Lucidář byl „středověkým lidovým katechismem“. Z původní latinské skladby Honoria Autunského „Elicidarium“ z počátku 12. století byla zpracována koncem 12. století německá úprava Magister Lucidarius, ze kterého pak asi v 1. polovině 15. století vzniká Lucidář český. Jeho prvotisk je teprve z roku 1489 (viz Košák F., *Dějiny české katechetiky*, s. 44n; Zíbrt Č., *Staročeský Lucidář*, 1903, s. 43n.

4. TEOLOGICKÁ STRUKTURA A OBSAH KATECHISMŮ

Není záměrem v této kapitole podat důkladný dogmatický rozbor formačních katechismů. Úkolem je naznačit základní teologická východiska, strukturu a specifika významných katechismů užívaných v období české reformace. Úmyslem bude také ukázat, jak má teologická koncepce spjatost s pedagogickými postupy při katechismovém vyučování.

Pro Mistra Jana Husa je východiskem celé katecheze Apostolikum.²⁹⁴ Apoštolské vyznání víry Hus klade na začátek před Desatero a modlitbu Páně. Víra a její obsah vyjádřený v tomto klasickém křesťanském vyznání je Husem přirovnávána k abecedě, které je třeba se učit nejprve.²⁹⁵

Podle domněnky F. M. Bartoše to byl zřejmě Tomáš Akvinský, kdo svým spisem označovaným jako „Velký katechismus“ inspiroval Mistra Jana Husa, aby napsal Výklad Víry, Desatera a modlitby Páně.²⁹⁶ Nasvědčuje tomu nápadná podoba ve stavbě spisu.²⁹⁷ Tomášův „Velký katechismus“ obsahuje tytéž tři části jako Husův Výklad, navíc ještě čtvrtou část výkladu modlitby Ave Maria. Podle Tomáše Akvinského „*Tria sunt homini necessaria ad salutem scil. Scientia credendorum, scientia desiderandorum et scientia operandorum. Primum docetur in symbolo..., secundum in oratione dominica, tertium autem in lege.*“²⁹⁸ První kapitola Husova Výkladu Víry je spolu s úvodem k celému Výkladu naznačením trojdílnosti spisu. Husův traktát vykládá tři podmínky spásy křesťana: „*Každý křesťan, jenž rozumění má, chce-li býti spasen, musí věřiti, přikázanie božie plniti a bohu se modliti.*“²⁹⁹ Husovo rozvržení spisu je obdobné jako u Tomáše Akvinského,³⁰⁰ ale pořadí katechismových částí je pozměněno. Východiskem zůstává Apostolikum jako u Tomáše, ale pak Hus zařazuje

²⁹⁴ Hus užívá tradiční dělení na dvanáct článků podle dvanácti apoštolů (Opera omnia I., s. 64–65).

²⁹⁵ Opera omnia I., s. 69.

²⁹⁶ BARTOŠ F. M., *Hus a Tomáš Akvinský*. JSH 1938, s. 117.

²⁹⁷ Spis Tomáše Akvinského byl v Husově době oblíben tak, že Jindřich z Langensteinu, přední profesor vídeňské univerzity, si osvojil tento spis jen s nepatrnými změnami a diktoval jej svým žákům.

²⁹⁸ BARTOŠ F. M., *Hus a Tomáš Akvinský*, cit. s. 117.

²⁹⁹ HUS, Opera omnia I., cit. s. 63.

³⁰⁰ „Ke spáse jsou nutné tři předpoklady: znalost toho, v co se má věřit, po čem je třeba toužit a co je třeba konat. To první nás učí vyznání víry; druhé je vyloženo v modlitbě Páně a třetí v Zákoně“ (Tomáš Akvinský, Výklad vyznání víry a Desatera, 2011, cit. s. 8).

Desatero před modlitbu Páně. Můžeme se domnívat, že důvodem je Husovo etické zaujetí, neboť sám dokládá, že opravdově se modlit může jen ten, kdo zachovává Boží přikázání.³⁰¹

Také v teologickém obsahu o nábožensko-didaktickém přístupu je v jeho Katechismu položen důraz na víru. Jejím slovním výrazem je Apostolikum. Proto „Věřím“ uvádí Hus v Katechismu v plném znění, kdežto u modlitby Páně cituje pouze začátek a text Desatera neuvádí vůbec. Tak je pro něho důležité, aby děti znaly celé znění Kréda.³⁰² Ve věroučných výpovědích stojí Hus v podstatě na pozicích západní katolické církve, pouze v několika člancích, nikoli ovšem nepodstatných, je patrná jeho teologická odlišnost.³⁰³ S ohledem na děti, kterým byl Katechismus určen, věroučné odlišnosti spíše naznačuje, než aby se jimi detailně zabýval.

Podíváme-li se na Husovo Jádru, zjišťujeme, že strukturu vlastního katechismu tvoří první část o Bohu, o Trojici a o Ježíši Kristu. Hus uznává trinitární i christologické dogma. Druhá část je věnována církvi. Podobně jako v Katechismu i v Jádru definuje Hus církev jako „sbor všech vyvolených ke spasení“.³⁰⁴ V Husově ekleziologii je často užíván pojem „sbor“, nejčastěji se vyskytuje spojení „sbor vyvolených“.³⁰⁵ Ve třetí části je vyloženo pět smyslů, sedm darů Ducha svatého, sedm milosrdenství duchovních, osm blahoslavenství, sedm milosrdenství tělesných, sedm smrtelných hříchů, sedm svátostí a šest hříchů. V Husově katechismu je obsažena tradiční látka církevní katecheze, včetně středověkého moralismu.

Martin Luther vysoce hodnotil katechismus, když jej označoval jako „bibli laiků“. Přiřkl mu úplnost, která platí pro Písmo svaté. Ve třech částech, kterými jsou Krédo, modlitba Páně a Dekalog, je pro Luthera všechno, co stojí v Písmu svatém a má být obsahem kázání, a co je nutné pro křesťana, aby znal. Této úplnosti není Lutherem rozuměno explicitně, neboť Lutherův katechismus nemá být dogmatickou knížkou nebo dogmatikou pro laiky. V tom se odlišuje od pozdějších katolických kate-

³⁰¹ Srov. *Betlémské poselství II.*, Praha 1947, s. 184.

³⁰² HAVELKA E., *Husitské katechismy*, s. 33.

³⁰³ V učení o církvi se vůbec o papeži nezmiňuje. Srov. výpovědi o Marii (*Opera omnia IV.*, s. 328).

³⁰⁴ *Opera omnia IV.*, s. 327 a 331.

³⁰⁵ KYBAL V., I., s. 192n; srov. TRTÍK Z., *K Husovu učení o církvi*. TR 1972, s. 93–102.

5. FUNKCE KATECHISMU VE SBOROVÉ, RODINNÉ A ŠKOLNÍ VÝCHOVĚ

5.1 Sbor

V první stati této kapitoly budeme zkoumat, jaké funkce plnil katechismus v církvi a jaké bylo jeho konkrétní využití pro výchovu věřících ve sboru. Záměrně je zde užíván pojem „sbor“, který patří do slovníku české reformace.³³⁹ Budeme souběžně sledovat, jaké byly užívány hlavní metody v katechetické výuce vzhledem k věkovým skupinám a členské rozrůzněnosti sboru v období reformace.

Důležitým výchovným nástrojem ve středověku bylo kázání, které obsahovalo i katechismové formule a moralistické napomínání. Jeho účinnost bývala podtržena názornými prvky. Tento pedagogicky zaměřený rys kázání můžeme pozorovat i u Mistra Jana Husa. Také on uplatňoval v rozšířené míře tehdy obecně užívané didaktické metody, jakými byly obrazy, nápisy a písň.

V obrazech viděl Hus didaktickou úlohu. Obrazy a sochy mají lidem přibližovat a vysvětlovat život, obětavost a utrpení Krista pro spásu křesťanů. Takové obrazy jsou podle Husa užitečné a potřebné. Ve výkladu Desatera o tom říká: *„Protož první světí po Kristu nemnožili sú obrazov, neb sú bez nich v srdci Krista jeho svaté velmě milovali, ale nynější lidé, že málo v srdci pamatují Kristovo obcovanie i umučenie, protož potrebie jest pro napomenutie, lidem tělesným popsati jeho život, a zvláště jeho utrpení malevati...“*³⁴⁰

Na druhé straně Hus zastává názor, že nesplňují-li obrazy výchovnou funkci a stávají-li se samy o sobě předmětem úcty, mají negativní charakter. Hus odpovídá na otázku „Čemuž tedy jsou obrazy?“ v kázání z roku 1411 takto: *„Obrazy jsú proto, aby na nich se sprostní učili a tak vzpomínali na boha a na svaté, k náboženství puzení, hotovi a zapálení byli, a tak bohu a svatým horlivěji slúžili. A když tak obrazy lidi vedú, tehdy užiteční jsou jako knihy, pakli od viery, od pravdy táhly by a vedly, aby s nimi lidé mluvili, od nich pomoci žádali, tehdy by škodní lidu byly.“*³⁴¹

³³⁹ Srov. MACEK J., *Ze slovníku české reformace: sbor*. In: *Směřování*, Praha 1983, s. 117–123.

³⁴⁰ HUS, *Spisy české I.*, vyd. K. J. Erben, cit. s. 71.

³⁴¹ HUS, *Betlémské poselství II.*, cit. s. 277n.

Vedle obrazů byly k didaktickým účelům užívány v kostelích nápisy. Na počátku roku 1412 dal Hus na stěny Betlémské kaple napsat výčet šesti bludů. Dal tam ale také napsat v českém jazyce „Věřím v Boha“ a „Desatero“.³⁴² Pravděpodobně byl na stěně Betlémské kaple napsaný i text modlitby Páně. Hus tak navázal na církevní katechetickou praxi. Již Karel Veliký vydal nařízení, aby v kostelích byly zavěšeny tabule, které by obsahovaly slova při znamenání se křížem, Vyznání víry, Desatero, modlitbu Páně. Později byla přidána modlitba Ave Maria, výčet svátostí, hlavních hříchů, skutků milosrdenství a ctností.³⁴³ Husův příklad napodobil mistr Křišťan. Také on dal napsat na stěny svého kostela nápisy, avšak latinské.³⁴⁴ Základní česky psané katechismové části se objevily i v soukromých domech Husových stoupenců.³⁴⁵

Nábožensko-výchovný význam spatřoval Hus ve zpěvu. Píseň považoval za umocněnou modlitbu, schopnou vyvolat náboženské nadšení a aktivitu. Hus je považován za hudebníka pedagoga. Učil lid zpívat a vysvětloval z betlémské kazatelny obsah i jednotlivá slova písňových textů.³⁴⁶

Husovi je připisována píseň „Nebudeš mieti bohov jiných“,³⁴⁷ která je zveršovaným Desaterem Božích přikázání. Toto zpracování Desatera ve formě české písně se v Husově době ozývalo v dílnách řemeslníků a veřejných místnostech.³⁴⁸ Zejména pro mládež měla výchova písněmi velký význam.

Hus se zaměřoval na dospělé členy církve, ale i na děti. V Husově Katechismu určeném dětem je zřetelná snaha o jednoduchost a srozumitelnost. Hus oslovuje dítě osobně. Každá otázka vyjadřuje jedinou myšlenku a z didaktických důvodů je několikrát opakována stejná formulace. Odpovědi jsou stručné, aby nebyla přetížena paměť dítěte. E. Havelka charakterizoval tento Katechismus Mistra Jana Husa jako „první věroučnou učebnici pro přímou potřebu dětí“.³⁴⁹

³⁴² NOVOTNÝ V., I., s. 477.

³⁴³ KOŠÁK F., *Dějiny české katechetiky*, s. 27.

³⁴⁴ NOVOTNÝ V., I., s. 478, pozn. 2.

³⁴⁵ Tamtéž, s. 477; srov. *Výklad Desatera*, kap. 63, *Opera omnia I.*, s. 281.

³⁴⁶ Srov. *Betlémské poselství I.*, s. 225 s II., s. 95 a 136.

³⁴⁷ BARTOŠ F. M., *Literární činnost M. J. Husí*, s. 114.

³⁴⁸ NOVOTNÝ V., I., s. 477, srov. tamtéž, s. 233.

³⁴⁹ HAVELKA E., *Husitské katechismy*, cit. s. 19.

6. AKTUÁLNOST KATECHISMU

V této kapitole bude vyznačen přístup ke katechismu v římském katolicismu, v českém evangelickém prostředí a v Církvi československé husitské. Bude přehlédnuta diskuse o aktuálnosti katechismu z hlediska jeho obsahu, formy a užití.

Římskokatolická církev se katechismu věnovala vždy s velkou důkladností, od dob tridentského koncilu z tradičně konfesijní pozice. Dogmaticko-polemický a apologetický charakter vystupuje do popředí v neoscholastických katechismech. Biblicko-pedagogický aspekt se projevuje v katechismech kerygmatických.⁴⁸⁷

V posledním období 20. století byla uskutečněna snaha vytvořit katechismus, který by vycházel z postojů Římskokatolické církve vyjádřených v dokumentech 2. vatikánského koncilu. Byl vypracován a vydán „Katechismus katolické církve“.⁴⁸⁸ Jedná se o oficiální normu pro produkci místních katechismů, učebnic a pomůcek. Katechismus procházel a prochází diskusí a nescházejí ani kritické hlasy, jako je tomu například u teologa H. Künga.⁴⁸⁹ V každém případě jde o pozoruhodnou syntézu potridentského římského katolicismu s obnovnými trendy, nastoupenými 2. vatikánským koncilem. Vydání tohoto katechismu potvrzuje význam katecheze v období pontifikátu Jana Pavla II.⁴⁹⁰

Problematika současné diskuse o katechismu v protestantismu by byla samostatným tématem. Omezíme se proto jen na dvě teze týkající se současného evangelického prostředí. Ve srovnání s Římskokatolickou církví je v užívání charakteristická nejednotnost.⁴⁹¹ Druhým rysem evangelické katecheze je, že v ní „priorita patří Písmu“⁴⁹² a nikoli katechismu.

⁴⁸⁷ V roce 1955 vyšel v Římskokatolické církvi první katechismus v kerygmatickém pojetí, tzv. „Zelený katechismus“, který byl brzy přeložen do 30 jazyků. Zpracovali jej K. Filman, F. Srebma-
yer a J. A. Jungmann.

⁴⁸⁸ *Katechismus der katholischen Kirche*. München 1993; *Katechismus katolické církve*. Praha 1995; K jeho posláním srov. RATZINGER J.: *Malý úvod do Katechismu katolické církve*. Praha 1994; MOLL H., *Der „Katechismus der katholischen Kirche“ ein Instrument zur Neuevangelisierung*. Communio 1, 1994, s. 67–81.

⁴⁸⁹ KÜNG H., *Ein Welt - Katechismus ?* Con 29. 1993, s. 273nn.

⁴⁹⁰ Srov. *Všeobecné katechetické direktorium* (z roku 1971). Praha 1994; další dokumenty jsou uvedeny v Předmluvě Katechismu katolické církve, s. 17.

⁴⁹¹ K diskusi o katechismu v Českobratrské církvi evangelické srov., FILIPÍ P., *Spory o katechismus v 2. polovině 19. století*. Kr 1977, s. 204–209; SMOLÍK J., *Závazek křtu*, s. 35n; ROZBOŘIL M., *Problematica nového evangelického katechismu*, KR 1977, s. 198–200; JESCHKE J. B., *Vyučování katechismu*, KR 1955, s. 221–224.

⁴⁹² SMOLÍK J., *Závazek křtu*, cit. s. 36.

V Církvi československé husitské byly v počátcích přijímány katechismové formy a metody z Římskokatolické církve. Potvrzuje to vydání Československého katechismu v roce 1922 jako školní učebnice a lidovýchovné publikace. Diskuse o tomto katechismu se týkala zejména teologických formulací. Katechismem z metodického hlediska se zabýval R. Urban v knize „O lepší výchovné cesty“.⁴⁹³ Říká: „*Církev československá učinila sice jistý katechismový náběh, ale katechismovou tvorbu opouští. Učí o náboženských a mravoučných pravdách křesťanských volně a na základě náboženských čítanek.*“⁴⁹⁴ Přestože R. Urban odmítal katechismus, uvědomoval si, že náboženská výuka založená na biblické dějepřevě není dostatečná. Viděl potřebu učebnice pro vyšší třídy naukového obsahu, kde by byl podán křesťanský světový a životní názor, nejdůležitější náboženské pravdy a etické principy. S těmito Urbanovými názory koresponduje nový vývoj tvorby náboženských učebnic v Církvi československé, které nebyly psány katechismovou formou. Také v případě sněmem přijatého „Učení náboženství křesťanského“ v roce 1931 byla opuštěna otázková forma, kterou původní návrh měl.

Pedagogicky zaměřený přístup k vyučování náboženství v Církvi československé husitské zasunul do pozadí biblicko-teologický obsah křesťanské katecheze. Na tuto situaci reagoval O. Rutrle jako jeden z představitelů nové teologické orientace po 2. světové válce, která se promítala i do oblasti náboženské výchovy. Podle Rutrleho spočívá mylný názor v mínění, že tam, kde se vychovává pro křesťanský život, není třeba soustavně seznamovat se systémem teologických norem. Odpor k teologii na půdě křesťanské výchovy viděl Rutrle ve dvou spolu souvisejících příčinách. Tím prvním byl náboženský liberalismus a tím druhým odpor proti teologické scholastice, speciálně na půdě náboženské výchovy, pramenící z neblahých zkušeností, které v duši dětí uložil nepedagogický drill katechismových cvičení. Žádná z těchto námitek však podle Rutrleho neopravňuje k podceňování významu jednoduše formulovaných a pevně do mysli dítěte vložených teologických pojmů, definic a výkladů.⁴⁹⁵ Teologické formulace dávají katechetické látce určitosti, zasazují pevné značky pro mysl i svědomí a chrání před náboženským scestím.

⁴⁹³ URBAN R., *O lepší výchovné cesty*, Praha 1932, s. 162n.

⁴⁹⁴ Tamtéž, s. 137.

⁴⁹⁵ RUTRLE O., *Cesta k dítěti II.*, s. 24.

Teologicky pevně postavená látka činí podle Rutrleho dítě uvědoměle účastným na poslání církve v životě světa. Současně upozorňuje, že věrouka s mravoukou nesmí být jen v rovině teoreticko-abstraktní bez kontaktu se základem teologie s Biblií.⁴⁹⁶

Z. Trtík podobně jako O. Rutrle zdůrazňuje, že náboženská výchova není jen otázkou pedagogickou, ale především teologickou,⁴⁹⁷ a jednoznačně se staví za katechismus. Základem katechismu je podle Z. Trtíka nadčasové Boží slovo, ale současně obsahuje i časově podmíněné názory. Nemytologický přístup má odstranit zbytečná rozumová pohoršení, která nepatří k evangeliu, nýbrž byla vytvořena ustrnutím církve na mytologickém stupni světového názoru a středověku. Tím moderní katechismus předchází zbytečným otázkám novodobého člověka vůči Božímu slovu. Středem křesťanské zvěsti a nauky je však paradox Kristova kříže. Podle Trtíka *„vedle biblické dějeprawy, která zprostředkuje hlavní média zjeveného Božího slova, jímž jsou dějinné Boží činy a události, patří k základům křesťanské výchovy katechismus.“*⁴⁹⁸

Z. Trtík je také hlavním autorem Základů víry, současného oficiálního katechismu Církve československé husitské.⁴⁹⁹ Ve srovnání s Učením leží těžiště Základů víry nikoli v didaktice náboženství, nýbrž ve věroučně důkladných formulacích z hlediska tzv. biblické teologie s ohledem k vlastní myšlenkové tradici. V tom je jejich hodnota, ale z didaktického hlediska nejsou bez výkladu užitečné pro přímé vyučování. Na tento teologický charakter Základů víry bez didaktického zřetele upozorňoval O. Rutrle: *„Katechismus (Základy víry) nemá funkci dogmatické učebnice, která by měla být memorována za každých okolností. Pastorační a výchovné úkoly církve si vyžadují, aby teze katechismu byly „přeloženy“ do řeči srozumitelné zejména těm, kdo jsou svěřeni katechetické výchově církve.“*⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ Tamtéž.

⁴⁹⁷ TRTÍK Z., *K základům naší náboženské výchovy*. In: *Teologické úvahy*, Praha 1932, s. 333–337.

⁴⁹⁸ TRTÍK Z., *Teologie bohoslovecké výchovy*. TR 1971, s. 23.

⁴⁹⁹ *Základy víry Církve československé husitské*. Praha 1975.

⁵⁰⁰ RUTRLE O., *K návrhu katechismu*. NR 1955, cit. s. 161.

**Slabikář Český/
a jiných náboženství počát-
kové : Kterýmžto věcem Dítě
Křesťanské hned zmladosti
včeny býti mají.**

*

10. 2. XLVII.

Úvodní list učebnice z 16. století z reformačního prostředí

7. ZÁVĚR

Východiskem katecheze je vyznání víry, které bylo ve Starém zákoně formulováno teocentricky (ŠEMA), v Novém zákoně christologicky (apoštolské kérygma) a v tradici trojičně (Apostolikum a další kréda).

Katechismová metoda otázka-odpověď má své kořeny ve Starém zákoně a naznačuje prapůvodní dialogický charakter katecheze. Ve Starém zákoně se setkáváme i s ostatními metodami uplatňovanými v křesťanské katechismové výuce, jakými jsou memorování, výklad, názornost a další.

Obsah katechismu dogmatický (Apostolikum) a liturgický (modlitba Páně a svátosti) se zrodil v novozákonní době. Etické učení (Desatero) bylo novozákonní církví přejato z židovství.

Látka katechismu se ustálila v patristické a středověké tradici. Na tuto tradici navázala česká i světová reformace. V této práci je katechismová tvorba české reformace podrobena zkoumání z hlediska historického, literárního, teologického a katechetického. Jan Hus, Lukáš Pražský, Martin Luther, Jan Amos Komenský zdůraznili význam křesťanské výchovy a vzdělání a jsou autory významných katechismových spisů.

Struktura jednotlivých katechismů je dána jejich teologicko-pedagogickými východisky a důrazy.

Zkoumání historických pramenů a literatury potvrzuje tezi prof. J. Smolíka, že „východiskem reformační katecheze byl katechismus, nikoli Písmo samo.“ Tato výpověď se vztahuje nejen na světovou, ale i na českou reformaci.

Význam katechismu v době reformace byl klíčový a plnil mnohostrannou funkci. Zjištění funkčnosti katechismu v církvi, rodině a škole je možné shrnout do deseti okruhů.

Základní funkce: 1) nábožensko-výchovná (katechetická) byla uplatňována ve sboru i ve škole.

Ve sboru měl katechismus funkci 2) liturgickou – ve smyslu přípravy ke svátostem, 3) teologicko-normativní a 4) homiletickou.

V rodině plnil úlohu 5) spirituální v podobě knihy pro rodinné pobožnosti a modlitby jednotlivce. Další funkce byla 6) etická a 7) socializační.

Ve škole byl katechismus 8) literární pomůckou pro počátky čtení a psaní, 9) učebnicí cizích jazyků a též 10) nástrojem výchovy k občanství.

Sondy pro období české i světové reformace nám odhalují teologicko-pedagogicky promyšlenou a organizovanou katechetickou činnost. Tato činnost vycházela z Božího slova a obecně křesťanské tradice, vyjádřené souhrnně v katechismu.

Česká reformace se svým důrazem na katechezi může v současnosti stát inspirující pro Církev československou husitskou. Znovuzdůraznění základního obsahu, dialogické formy i původní liturgické funkce, právě tak širší a hlubší uplatňování katechismového vyučování v praxi je jedním z možných kroků k duchovní obnově Církve československé husitské a formování její křesťanské identity v přítomné době.

RESUMÉ

Der Ausgangspunkt der Katechese ist das Glaubensbekenntnis, das im Alten Testament theozentrisch (ŠEMA), im Neuen Testament christologisch (apostolische Kerygma) und in der Tradition trinitarisch (Apostolisches Glaubensbekenntnis und andere Glaubensbekenntnisse) formuliert wurde.

Die Methode des Katechismus-Unterrichts „Frage - Antwort“ hat ihre Wurzeln im Alten Testament und stellt den ursprünglichen, dialogischen Charakter der Katechese dar. Im Alten Testament befinden sich auch andere Methoden des christlichen Katechismus-Unterrichts (Memorierung, Auslegung, Anschaulichkeit und weitere).

Ein dogmatischer Inhalt (Apostolisches Glaubensbekenntnis) und ein liturgischer Inhalt (Vaterunser und Sakramente) entstanden in der Zeit des Neuen Testaments. Die ethische Lehre (Dekalog) wurde von der neutestamentlichen Kirche aus dem Judentum übernommen.

Der Stoff des Katechismus hat sich in der Kirchenväter – Tradition und in der mittelalterlichen Tradition stabilisiert. An diese Tradition knüpften die böhmische Reformation und auch die Weltreformation an. In dieser schriftlichen Arbeit untersuche ich die Katechismus-Bildung der böhmischen Reformation historisch, literarisch, theologisch und katechetisch. Jan Hus, Lukáš Pražský, Martin Luther, Jan Amos Komenský (Comenius) hoben die Bedeutung der christlichen Erziehung und der Bildung hervor, und sie sind Verfasser bedeutender Katechismus-Schriften.

Der Aufbau der einzelnen Katechismen wird durch ihre theologisch-pädagogischen Ausgangspunkte und Betonungen bestimmt.

Die Forschung der historischen Quellen und der Literatur bestätigte die These von Prof. J. Smolík: *„Der Ausgangspunkt der Reformationskatechese war der Katechismus, und nicht die Heilige Schrift selbst.“* Das betrifft nicht nur die Weltreformation, sondern auch die böhmische Reformation.

Die Bedeutung des Katechismus in der Zeit der Reformation war zentral und erfüllte vielseitige Funktionen. Ich nenne hier zehn mögliche Funktionen des Katechismus in der Kirche, in der Familie, in der Schule:

1. Die Hauptfunktion war eine religiös – erzieherische (katechetische) Funktion; sie wurde in der Gemeinde, in der Familie und in der Schule geltend gemacht.

In der Gemeinde hatte der Katechismus 2. eine liturgische (die Vorbereitung vor den Sakramenten), 3. eine theologisch – normative und 4. eine homiletische Funktion.

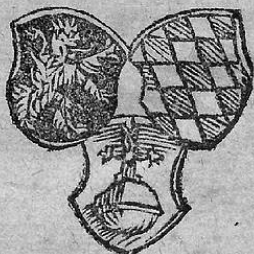
In der Familie erfüllte er 5. eine spirituelle Aufgabe (als Buch für Familienandachten und Gebete für die Einzelnen) und 6. eine ethische und 7. eine soziale Funktion.

In der Schule war der Katechismus 8. das Lehrmittel für Lesen und Schreiben, 9. ein Fremdsprachenlehrbuch und auch 10. ein Instrument der Erziehung zum Bürgertum.

Die Sonden in den Zeitabschnitt der böhmischen und der Weltreformation zeigen uns eine theologisch-pädagogisch durchdachte und gut organisierte katechetische Tätigkeit. Diese Tätigkeit ging aus dem Gotteswort und aus der katholischen (allgemeinen) christlichen Tradition hervor, die im Katechismus zusammenfassend ausgedrückt wurde.

Die böhmische Reformation mit ihrem Nachdruck auf die Katechese kann in der Gegenwart für die Tschechoslowakische hussitische Kirche inspirativ werden. Die Hervorhebung des Hauptinhalts, der dialogischen Form, der ursprünglichen liturgischen Funktion, und auch eine breitere und tiefere Geltendmachung des Katechismus-Unterrichts in der Praxis ist einer von den möglichen Schritten zur geistlichen Erneuerung der Tschechoslowakischen hussitischen Kirche.

Catechismus
Oder
Christlicher Vnderricht/
wie der in Kirchen vnd Schu-
len der Churfürstlichen
Pfalz getrieben
wirdt.

Gedruckt in der Churfürstli-
chen Stad Heydelberg/durch
Johannem Mayer.
1 5 6 3.

Z PRAMENŮ A LITERATURY

- ADÁMEK F., *Katechumenát v církvi*. TR 1977, s. 89–92, 102–104.
- ADÁMEK F., *Od katechumenátu k farní škole*. TR 1978, s. 62–64.
- ADAMIŠ J., *Štyristoročná pamiatka Malého katechizmu Doktora Martina Luthera*. Transcius, Liptovský Mikuláš 1929.
- Agenda českých bratří*. vyd. Kubeš, J., Praha 1869.
- ALBERICH E., DŘÍMAL L., *Katechetika*. Portál Praha 2008.
- ASHEIM I., *Glaube und Erziehung bei Luther*. Heidelberg 1961.
- AUDINET J., *Katecheze, katechismus, katechetik*. In: SM, Freiburg, Basel, Wien 1968, s. 1054–1064.
- AUGUSTIN, *Kniha o vyučování katechumenů (De catechizandis rudibus)*. Přel. Jokl, F., Praha 1901.
- Sv. AUGUSTIN: *Katechetické spisy*. Praha 2005.
- BARTOŠ F. M., *Literární činnost M. J. Husi*. Praha 1948.
- BARTOŠ F. M., SPUNAR P., *Soupis pramenů k literární činnosti M. J. Husa a M. Jeronýma Pražského*. Praha 1965.
- BARTOŠ F. M., *Hus a Tomáš Akvinský*. In: JSH, 1938, s. 117.
- BAYER O., *Následování ve světě – Lutherova pastorační etika*. Přel. J. Lášek, TR 1989, s. 150–158; 179–185.
- BEYER W., *Katechein*. In: ThWNT III., Stuttgart 1938, s. 638–640.
- BEDNÁŘ F., *Obsahová stránka katechismů bratrských*. In: *Zásady Jednoty českých bratří*, Praha 1939, s. 110–141.
- BENEŠ J., *Vyznání víry v pesachové hagadě*. In: Šalom, sborník k počtě Bedřichu Noskovi k sedmdesátým narozeninám. Brno 2012, s. 105–113.
- Bratrské vyznání*. In: *Čtyři vyznání*. Praha 1951.
- BRAUN H., *An die Herbräer*, Tübingen 1984.
- BUTTA T., *Katechismus v české reformaci*. Chrestomatie z dějin pedagogiky. UK Praha 1999, s. 142–146.
- BUTTA T., *Názory na výchovu v německé a švýcarské reformaci*. Chrestomatie z dějin pedagogiky. UK Praha 1999, s. 146–164.
- BUTTA T., *Kapitoly z katechetiky. Nástin náboženské výchovy a vzdělávání*. Praha 2012.
- CIPRO M., *Prameny výchovy I.*, vlastním nákladem, Praha 1991, s. 277–296; 345–358; 459–502.
- Sv. CYRIL JERUZALÉMSKÝ. *Mystagógické katecheze*. Refugium Velehrad 1997.
- ČAPKOVÁ D., *Předškolní výchova v díle J. A. Komenského, jeho předchůdců a pokračovatelů*. Praha 1968.

- ČAPKOVÁ D., *Myslitelsko-vychovatelský odkaz J. A. Komenského*, Praha 1987.
- ČAPKOVÁ D., *Některé základní principy pedagogického myšlení J. A. Komenského*, Praha 1977.
- DAVID Z. V., *Nalezení střední cesty. Liberální výzva utrakvistů Římu a Lutherovi*, Praha 2012.
- DI SANTE C., *Židovská modlitba. K počátkům křesťanské liturgie*, OIKOYMENH Praha 1995.
- Der Heidelberger Katechismus*, Langerich Buchdruckerei und Verlag 1952.
- DOSTÁL A., *O učení se katechismu z paměti*, PD Praha 1892, s. 353–357.
- DUJARIER M., *Kurtze Geschichte des Katechumenats*. In: *Katechumenat in Geschichte und Gegenwart*, Leipzig 1987, s. 18–96.
- Encyklopedia Judaica*, VI., Berlin 1930, s. 742nn.
- FILIPI P., *Spory o katechismus v 2. polovině 19. století*, KR Praha 1977, s. 204–209.
- FLAJŠHANS V., *Husův „Menší výklad“*, ČČM 1925.
- GÁBRIŠ K., *Apoštolská Otcovia*, Transcius Liptovský Mikuláš 1955.
- GÁBRIŠ K., *List Židom*, Bratislava 1966.
- GINDELY A., *Dekrety Jednoty bratrské*, Praha 1865.
- GÜNTHER K. H. a kol., *Quellen zur Geschichte der Erziehung*, Berlin 1968.
- GOLL J., *Der böhmische Text des Brüder-Katechismus und sein Verhältniss zu den Kinderfragen*, Prag 1877.
- HAVELKA E., *Husitské katechismy cvičebnicemi náboženskými a literárními*, Zvláštní otisk PR, Praha 1930.
- HAVELKA E., *Husitské katechismy*, Praha 1938.
- HAVELKA E., *Blahoslav předchůdcem Komenského*, Zvláštní otisk PR, Praha 1924.
- HAVELKA E., *Byl Bratr Lukáš autorem Otázek dětinských?* ThPř 1955, s. 70–74.
- Heidelberský katechismus: křesťanské učení*, Překlad Peter Cimala, Praha 2013.
- HELLER J., *Katecheze podle Apostolika*, ThPř 1962, s. 104–106.
- HELLER J., *Desatero, úvod a výklad*. In: *Zákon a proroci*, Praha 1984.
- HORSKÝ R., *Úvod do katechetiky*, Praha 1955.
- HRONEK J., *Katechetika*, Praha 1946.
- HRONEK J., *Vyučování náboženství na národních školách*, Praha 1935.
- HRONEK J., *Katechismus*. In: PE I., Praha 1938.
- HUS J., *Výklady. Opera omnia I*, Praha 1975.
- HUS J., *Drobné spisy české. Opera omnia IV*, Praha 1985.
- HUS J., *Postila*, Praha 1952.
- HUS J., *Sebrané spisy české*, Vyd. K. J. Erben, Praha 1865–1867.
- HUS J., *Sebrané spisy*, vyd. M. Svoboda a V. Flajšhans, Praha 1908.

- Chrestomatie z dějin pedagogiky.* KUČERA Z., ŠTVERÁK V. et alii. UK Praha 1999
- JESCHKE J. B., *Vyučování katechismu.* KR 1955.
- JEŽEK J., *Z dějin českého katechismu.* PD, Praha 1887, s. 417, 481, 545, 679.
- JEŽEK J., *K dějinám katechismu.* PD, Praha 1887, s. 97nn; 161–166; 225–228; 253–356.
- JEŽEK J., *Z theorie školního katechismu.* PD, 1888, s. 36–38; 161–165.
- JIREČEK J., *Školní knihy české na obecných školách před Komenským.* BUČ s. 3n; 16n; 25–28.
- Judaismus od A do Z.* Sefer, Praha 1992.
- Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissen in vier Bändern,* Berlin 1928, s. 491–498.
- KÁDNER O., *Dějiny pedagogiky II.* Praha 1923.
- KALVÍN J., *Institute učení křesťanského náboženství.* Přel. a úvod napsal F. M. Dobiáš, Praha 1951.
- KALVÍN J., *Vzdělání ve víře. Katechismus a Vyznání víry z roku 1534.* Přel. A. Molnár, Praha 1953.
- KAŇÁK M., *Apoštolské vyznání víry v dějinách církve.* NR 1959, s. 34–38.
- Katechismus bratrský podle vydání z roku 1615.* vyd. J. K. Smetana, Vilémov 1934.
- Katechismus českokraský na základě katechismu bratrského z roku 1608,* upravil T. B. Kašpar, česko-německý text, Berlin 1992.
- Katechismus der katholischen Kirche.* München 1993.
- Katechismus katolické církve.* Praha 1995.
- Katechismus nebo křesťanské učení (Heidelberský katechismus).* Přeložil J. B. Jeschke, Brno 1949.
- KOMENSKÝ J. A., *Informatorium školy mateřské.* Kalich, Praha 1992.
- KOMENSKÝ J. A., *Obnova církve. (Hageus redivivus),* Praha 1952.
- KOMENSKÝ J. A., *Obecná porada o nápravě věcí lidských. I.–III.,* Praha 1992.
- KOMENSKÝ J. A., *Orbis sensualium pictus.* Praha 1989.
- KOMENSKÝ J. A., *Prastaré obecně křesťanské náboženství,* Praha 1951.
- KOMENSKÝ J. A., *Vybrané spisy, I.–VIII.,* Praha 1959–1975.
- KOŠÁK F., *Dějiny české katechetiky.* Olomouc 1922.
- KOŠÁK F., *Katechismus a řád sv. Dominika.* In: *Pamětní spis řádu kazatelského, 1216–1916,* Praha 1916, s. 181–186.
- KUBÁLEK J., *Slabikář český a jiných náboženství počátkové.* Prostějov 1947.
- KUBÁLEK J., *Hendrich, J., Šimek, F., Naše slabikáře.* Praha 1929.
- KUBÍKOVÁ J., *Malá katechetická metodika.* Praha 1992.
- KUBÍKOVÁ J., *Učitelská služba církve.* TR 1981, s. 178–184.

- KUČERA Z., *Komenský teolog univerzality*. In: *Pocta Univerzity Karlovy J. A. Komenskému*, Praha 1992, s. 202–208.
- KUČERA Z., *Komenský teolog*. TR 1992, č. 1, s. 1–6.
- KUČERA Z., *Naše vyznání*. In: *Bl* 1987, s. 44–47.
- KUČERA Z., *Naše apoštolská víra*. In: *Bl* 1986, s. 36–43.
- KUČERA Z., *Trojiční teologie*. Kniha druhá, Praha 1983.
- KUMPERA J., *Jan Amos Komenský*. Ostrava 1992.
- KUMPERA J., *Bible a Komenský*. In: *Za Kralickou do Kralic aneb 400. výročí Bible kralické*. Brno 2013, s. 121–125.
- KYBAL V., *Hus jako učitel mládeže a vychovatel lidu*. In: *Výroční zpráva fondu*, Praha 1917, s. 3nn.
- KYBAL V., *M. Jan Hus, učení III.-V.* Praha 1923–1931.
- LANDOVÁ T., *Liturgie Jednoty bratrské (1457–1620)*, Praha 2014.
- LÁŠEK J. B., *Česká reformace o výchově a vzdělání*. In: *Chrestomatie z dějin výchovy*. KUČERA Z., ŠTVERÁK V. et alii., Karolinum Praha 1999, s. 123–141.
- LIGUŠ J., *Apostolikum v teologii a Bibli*. Bánská Bystrica 1994.
- LIGUŠ J., *Deset Božích přikázání a jejich biblicko-teologický význam*. TR 1995, s. 65–69.
- LIGUŠ J., *Funkce a význam Bible v osobním životě a teologickém myšlení J. A. Komenského*. TR 1993, s. 14nn.
- LIGUŠ J., *Katechetika*. TR 1994, s. 34nn.
- LIGUŠ J., *Takových je království Boží*. TR 1992, s. 44nn.
- LUKÁŠ PRAŽSKÝ, *Otázky dětské*. In: MOLNÁR, A., *Bratr Lukáš – bohoslovec Jednoty*, Praha 1948, s. 115–133.
- LUTHER M., *Der grosse Katechismus*. In: *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen 1967, s. 547–733.
- LUTHER M., *Der kleine Katechismus*. In: *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen 1967, s. 499–542.
- LUTHER M., *Malý katechismus*. Praha 1947.
- LUTHER M., *Malý katechismus dr. Martina Luthera*. Slovenský překlad A. L. Katina, Bratislava 1968.
- LUTHER M., *O dobrých skutcích*. Kalich, Praha 1987.
- Menší katechismus Dr. Martina Luthera*. In: *Knihy svornosti. Symbolické čili vyznavačské spisy evangelických církví augsburské konfese*. Kalich Praha 2006, s. 331–361.
- MATYÁŠ M., *Poselství husitských katechismů*. Blahoslav, Praha 1994.
- MICHEL O., *Der Brief an die Hebräer*, Göttingen 1975.
- MOLL H., *Der „Katechismus der katholischen Kirche“ ein Instrument zur Neu-evangelisierung*. Communio 1994, s. 67–81.
- MOLNÁR A., *Bratr Lukáš – bohoslovec Jednoty*. Praha 1948.

- MOLNÁR A., *Českokobratrská výchova před Komenským*. Praha 1956.
- MOLNÁR A., *O bratrské výchově vzhledem ke Komenskému*. P 1957, s. 441–452.
- MOLNÁR A., *Katechumenát v mladé církvi a v Jednotě bratrské*. KJ 47, č. 10.
- MOLNÁR A., *K „Otázkám dětinským“ bratra Lukáše*. ThPř 1955, s. 115.
- MOLNÁR A., *Počínající, pokračující, dokonalí*. In: *Jednota bratrská 1457–1957*, Praha 1957, s. 147–170.
- MOLNÁR A., *Trojí členství v Jednotě*. KJ 1955, č. 19.
- MOLNÁR A., *Katechismus v prvních letech reformace*. KJ 1979, č. 36.
- MÜLLER J., BARTOŠ F. M., *Dějiny Jednoty bratrské*, Praha 1923.
- NEMBACH V., *Predigt des Evangeliums, Luther als Prediger, Pädagoge und Rhetor*. Neukirchen Verlag 1972.
- NODL M.: *Mezi laickou a učenecskou zbožností. Katechetické příručky pro faráře v českém a slezském prostředí pozdního středověku*. In: *Náboženský život a církevní poměry v zemích Koruny české ve 14.–17. století*. Bobková L.; Konvičná J. (eds.), Praha 2009, s. 176–191.
- NOVÁK K., M. J. *Hus, jeho zásady pedagogické*, Paed. VIII, 1886, s. 13nn.
- NOVÁKOVÁ C., *Katechetika*. Olomouc 1991.
- NOVOTNÝ A., *Biblický slovník*. Praha 1956.
- NOVOTNÝ A., *Komenského křesťanská škola*. ThEv III. 1950, s. 187–194.
- NOVOTNÝ V., *Hus o rodičích a dětech*. In: *Ochrana mládeže V*, Praha 1915, s. 257–264.
- Nový zákon Pána a Spasitele našeho Ježíše Krista s veškerými výklady pobožných a učených Bratří Českých z roku 1601*, Praha 1875.
- PACNER S., HERCÍKOVÁ P. E., MACKERLE A., *Podněty starozákonní literatury pro výchovu a formaci*. Olomouc 2011.
- PEŠEK J., *Městská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547–1620*. Praha 1993.
- PEŠEK J., SVATOŠ M., *České předbělohorské školství a Komenského Didaktika*. In: *Pocta univerzity Karlovy J. A. Komenskému*, Praha 1992, s. 66nn.
- PÍPAL B., *Moudrost knihy Přísloví*. Praha 1992.
- POKORNÝ P., *Apoštolské vyznání. Výklad nejstarších věroučných textů*. Třebenice 1994.
- POKORNÝ P., *Vznik christologie*. Praha 1988.
- Praktisches Wörterbuch der Religionspädagogik und Katechetik*. 2. Auflage, herausgegeben von E. J. Korherr und G. Hierzenberger, Wien, Freiburg, Basel 1978.
- RATZINGER J., *Malý úvod do Katechismu katolické církve (Kleine Einführung zum Katechismus der katholischen Kirche)*. Přel. M. Voplakal, Praha 1994.
- REJCHRTOVÁ N., *Dětská otázka v husitství*. ČsČH XXVIII., 1980, s. 53–77.

- REJCHRTOVÁ N., *Vychovatelská pomůcka k pěstování naděje*. In: *Informatorium školy mateřské J. A. Komenského*, Praha 1992, s. 9–17.
- RUTRLE O., *Cesta k dítěti II*. Praha 1950.
- RUTRLE O., *Smysl náboženské výchovy v duchu CČS*, NR 1949, s. 53–59.
- ŘEHOŘ Z NYSSY., *Katechetická řeč*. OIKOYMENH Praha 2015.
- ŘÍČAN R., *Členství v Jednotě bratrské*. KR 1951, s. 142–148.
- ŘÍČAN R., *České reformované toleranční katechismy*. ThPř 1967, s. 36–48.
- SALAJKA M., *Rozhovory o duchovní práci v církvi*. Praha 1977, s. 123–128.
- SÁZAVA Z., *Otčenáš. Výklad modlitby Páně*. Praha 1994.
- SÁZAVA Z., *Padesát novozákonních záhad*. Praha 1981, s. 100–103; 182–186.
- SEEBERG A., *Der Katechismus der Urchristenheit*. Leipzig 1903.
- SKALSKÝ G. A., *Komenského osobnost po stránce náboženské*. PR 26, 1913, s. 1–24.
- SLAVÍK F. A., *Didakticko-pedagogické zásady Jana Blahoslava u přirovnání k zásadám J. A. Komenského*. KOM XXIV., 1896.
- SLOUKA T., *K pramenům výchovy v předhusitské době*. ZVÚP č. 29, Praha 1974.
- SLOUKA T., *Prameny výchovy v husitské době*, ZVÚP č. 28, Praha 1973.
- SMOLÍK J., *Katechismus ve sborové praxi*. ThPř 1955, s. 105–108.
- SMOLÍK J., *Závazek křtu. Základy katechetiky*, Praha 1974.
- Spisy apoštolských otců*. Praha 1985.
- SPUNAR P., *Středověká scholastika jako způsob středověkého myšlení*. In: *Kultura středověku*, Praha 1972, s. 86–120.
- SPUNAR P., *Středověké školství a knihovny*. In: *Kultura středověku*, Praha 1972, s. 36–64.
- Starý zákon – překlad s výkladem*. 2,3,9,14, Praha 1968–1984.
- STEIN E., *M. J. Hus jako univerzitní rektor a profesor*. Výbor z jeho projevů, Praha 1948.
- SURKAU H. W., *Katechismus*. In: RGG, Tübingen 1985, s. 1179nn.
- SURKAU H. W., *Luthers pädagogische Bedeutung*. In: *Reformation und Gegenwart*, Marburg 1968.
- SÝKORA J., *Katechismus*. In: *Ottův Naučný slovník*, 14. díl, Praha 1989, s. 72n.
- ŠKARKA, A., *Nejstarší česká duchovní lyrika*. In: *Půlstoletí českého písemnictví*. Praha 1986.
- ŠKODA J., *Katechetika*. Praha 1874.
- ŠMAHEL F., *Od středověku k novověku, modi legendi et vivendi*. In: UM 32, 1984, s. 318–330.
- ŠTVERÁK V., *Dějiny pedagogiky*, I., Praha 1991.
- TEPLÝ B., *Výchova v Jednotě za Bratra Lukáše*. Dizertace na Evangelické teologické fakultě UK, Praha 1968.

TOMÁŠ AKVINSKÝ, *Výklad modliteb*. Olomouc 1993.

TRTÍK Z., *K základům naší náboženské výchovy*. NR 1949, s. 293–296.

UHER, B., *Komenský - křesťanský vychovatel*. TR 1993, s. 35–39.

URBAN R., *O lepší výchovné cesty*. Praha 1932.

VÁŇA J., *Výchova a vzdělání v českých zemích před Komenským*. P 8, 1958, s. 589–600.

Větší katechismus Dr. Martina Luthera. In: *Knihy svornosti. Symbolické čili vyznavačské spisy evangelických církví augsburské konfese*. Kalich Praha 2006, s. 363–465.

VODEHNAL J., *K pramenům a složení Husova českého Výkladu víry*. ČČM 1916, s. 21nn; 151nn; 278nn; 293nn.

VOPŘADA D., *Mystagogie Výkladu 118. žalmu svatého Ambrože*. Červený Kostelec 2012.

Všeobecné katechetické direktorium. Praha 1994.

Výklady Starého zákona Biblí kralické, Tábor 1885.

WINTER Z., *Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století, I., II.* Praha, 1895, 1896.

WINTER Z., *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v století XV. a XVI.* Praha 1901.

Základy víry Církve československé husitské. Praha 1975.

Základy víry Církve československé husitské se Stručným komentářem. Praha 2014.